

שאלות מלים בלשונם של כותבי התשובות במאה ה-19

לשון התשובות – רקעה

חכמי הלשון נחלקו, כידוע, בשאלה אם הלשון העברית חיה הייתה בתקופה הביניימית שלה. בן-יהודה, למשל, מייצג תפיסה המקובלת על רבים, כי הלשון העברית לא נתקיימה בימי הביניים כלשון דיבור. וכך אמר: "ועוד מעט, עוד דור אחד, והלשון העברית מתה בדבור פה"¹. כנגד זו קיימת דיעה, שחיותה של הלשון העברית לא פסקה מעולם. איימ ליפשיץ, למשל, קובע, ש"לשון מתה לא היתה העברית מעולם"². והוא מסביר שם: "הלשון העברית נתמעט אמנם שלטונה על לשון הדבור אבל לא חדלה מלהיות לשון חיה כל ימי הגלות".

חכמינו, שהפנו את תשובותיהם לשואלים, למן תקופת הגאונים ועד תקופת התחייה (תקופה בת כאלף שנה, ותשובות כאלה נכתבות עד היום), כתבון בעיקר עברית. עברית זו – בין שהייתה הלשון החיה בפי כותבי התשובות, ובין ששימשה להם רק לשון בית המדרש – שונה היא מכל מגבש עברי אחר, שמכירים אנו בלשונו לתולדותיה.

לדרכי הרחבת אוצר המלים בספרות השו"ת

אחד המאפיינים של לשון התשובות הוא הלקסיקוגרפיה שלה. באוצר המלים של לשון זו אנו מוצאים מלים רבות, שאינן בנמצא במקורות הקלאסיים. נ"י שפירא³ קובע, כי אוצר המלים שבמקורות סיפק את צורכי הכתיבה של כותבי התשובות, ככל שנגע הדבר לענייני הלכה. אך משרבו ההמצאות הטכניות, נזקקו החכמים לחידושי מלים. לדעת שפירא, בארבע דרכים התגברו החכמים על המחסור הלשוני בתחום הטכני: א) חלק מן החכמים מגמתם הייתה "לשמור בכל מחיר על טהרת העברית ולעמול בכל הכוחות לתאר ולבאר מושגים ותהליכים טכניים באוצר המלים הקיים, או לחדש חידושי לשון, ובלבד שלא להזדקק ללועזית"⁴. אלה עקפו את הקושי בהכבירם מלים עבריות תחת התמודדות עם הכנסת מונח חדש. לדעת שפירא, דרך זו לא הייתה מצומצמת למקום או לזמן מסוים.

1. א' בן-יהודה, עד אימתי דברו עברית? ניו-יורק תרע"ט, עמ' 132.
2. איימ ליפשיץ, כתבים, ב, ירושלים תשי"ט, עמ' רנו-רנז.
3. נ"י שפירא, "הלשון הטכנית בספרות הרבנית", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 209-216.
4. שם, עמ' 209.

ב) חלק אחר מן החכמים נתנו הסבר בעברית, ולידו הביאו את המונח הלועזי, כגון: "שני עגולין של עופרת שקורין שור"טי"5.

ג) יש מן החכמים שהביאו רק את המונח הלועזי, שהיה שגור בשפת דיבורם, כגון: "אסור לטלטל זאק אווער [מגרמנית Sackuhr, כלומר: שעון כיס]"6.

ד) "חכמים אחרים, ומספרם לא קטן, בעיקר בשורת רבני מזרח אירופה במאה היי"טי"7 הרבו בשימוש במונחים לועזיים, גם כשהייתה בהישג ידם מלה מתאימה, כגון: "יש באותיות מראה גאלד פארב [=צבע הזהב]"8.

שאלות מלים בעברית הרבנית רואה בהן שינוי שלבים. השלב הראשון היה במאה העשירית ובמאות הסמוכות לה, שעה שמלים מלשון אשכנז שהוכנסו לטקסטים עבריים לא נחשבו כנכס עצמי של העברית, אלא כיסודות זרים בה. השלב השני היה "מאות רבות לאחר כך, כשלשון אשכנז הייתה שרויה באינטימיות קרובה עם הלשון העברית, עד ששתיהן נעשו כמעט חטיבה אחת"10. בתקופה זו השימוש בלועזים היה חפשי יותר.

נמצאנו למדים, שהן לדעת שפירא הן לדעת נובל, הדרך של שאילת מלים בספרות הרבנית של המאה ה-19 היא תופעה שכיחה. במאמרנו זה נתרכז בשאלת מלים לועזיות בחיבורי שו"ת שמן המאה ה-19. בשאלת מלים נעסוק, ולא בתרגומי שאילה¹¹, הווי אומר: נבדוק את חדירתן של מלים לועזיות, בדמותן כצלמן, בקורפוס נבחר שמן המאה ה-19. בדיקתנו יהיה בה מן ההמשך למה שהחל בו שפירא, ואף הרחבה יהיה בה, שכן שפירא התרכז בחיבורים אשכנזיים, ובדיקתנו כוללת גם חיבורים ספרדיים (וראה להלן). בכוונה תחילה אמרנו "המשך", ולא "השלמה", שכן השלמתה של מלאכה שכזו, כנובע מהיקפה הרחב של ספרות השו"ת, תצריך בדיקות נוספות, ולוואי שטכה.

קטעי הבדיקה ומחבריהם

בחרנו לבדוק את התופעה של שאילת מלים בקורפוס בן כמאה אלף מלים בעשרה חיבורי שו"ת שמן המאה ה-19 (שישה חיבורים אשכנזיים וארבעה ספרדיים), כעשרת אלפים מלים בכל אחד מהם¹².

5. ר' יעקב בי"ר בנימין הכהן [גרמניה, המאה ה-17], שב יעקב, ח"א, סי' כח. ראה שפירא, שם, עמ' 211.
6. הר"ם אי"ש [=ר' מאיר אייזנשטאט] [ליטא, המאה ה-17-18], פנים מאירות, ח"ב, תשובה קבב. ראה שפירא, שם, עמ' 213.
7. שפירא, שם, שם.
8. ר' מנחם מענדל שניאורסון מליובאוויטש [ליטא, המאה ה-19], צמח צדק, סי' עד. וראה שפירא, שם, שם.
9. שינוי, "תרגומי שאילה מיידיש בעברית הרבנית", לשוננו כג (תשי"ט), עמ' 172-184.
10. נובל, שם, עמ' 173. וע"פ דוגמתו שם, מהגר"א, כוונתו למאה ה-18, ואפשר שנתכוון אף למאות אחדות קודם לכן.
11. על תרגומי שאילה ראה בהרחבה במאמרנו של נובל, שם.
12. מאחר שקטעי השאלות (ותוספות אחרות שאינן משל המשיב) אינם נכללים בעיונו, מדובר במסגרת כוללת של 11,000 המלים הראשונות בכל אחד מן החיבורים. הבדיקה נעשתה תוך הסתייעות בפרויקט השו"ת שבאוניברסיטת בר-אילן (מכאן ואילך: פרויקט השו"ת). במסגרת פרויקט זה נאגרו במחשב 253 חיבורי שו"ת. כל אימת שנשתמש להלן במונח "ספרות השו"ת", הכוונה היא ל-253 חיבורים אלה. הקורפוס המוצג כאן הוא ששימשנו בעבודת הדוקטור שלי, "יתורת הצורות של לשון התשובות במאה ה-19", אוניברסיטת בר-אילן תש"ן.

ואלה הם החיבורים¹³:

- 1) ר' יחזקאל לנדא, ספר נודע ביהודה, מהדורא קמא, ירושלים תשכ"ט (ד"צ ווארשא תר"מ) [פולין-פראג, המאה ה-18], נב.
- 2) ר' חיים בן יצחק מוולוז'ין, שאלות ותשובות חוט המשולש, חלק א, ישראל תשכ"ח (ד"צ ווילנא תרמ"ב) [ליטא, המאה ה-18-19], חה.
- 3) ר' אלעזר פלעקלס, ספר תשובה מאתבה, חלק א, ניו יארק תשי"ה (ד"צ קאשוי תרע"ב) [צכיה, המאה ה-18-19], תמ.
- 4) ר' עקיבא איגר, תשובות רבי עקיבא איגר, ברקלין תשכ"ב (ד"צ ווארשא תרל"ו) [גרמניה-פולין, המאה ה-18-19], עא.
- 5) ר' משה סופר, שו"ת חתם סופר, חלק ה (חי"מ), ניו יארק תשי"ח (ד"צ פרעסבורג תשכ"ב) [הונגריה, המאה ה-18-19], חס.
- 6) ר' שלום מרדכי שבדרון, שו"ת מהרש"ם, חלק א, ניו יארק תשכ"ב (ד"צ ווארשא תרס"ב) [גליציה, המאה ה-19-20], שמ.
- 7) ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ספר חיים שאל, חלק א, לעמבערג תרמ"ו [ישראל-איטליה, המאה ה-18], חש.
- 8) ר' רפאל בירדוגו, ספר שאלות ותשובות משפטים ישרים, קראקא תרנ"א [מרוקו, המאה ה-18-19], מש.
- 9) ר' אברהם חיים אדאדי, ספר שאלות ותשובות ויקרא אברהם, ליורנו תרכ"ה [לוב, המאה ה-19], וא.
- 10) ר' עבדאללה סומך, שאלות ותשובות זבחי צדק, ירושלים תשכ"ט (ד"צ בגדאד תרנ"ט) [עירק, המאה ה-19], זץ.

פרטים ביוגרפיים על המחברים

הכרת תולדותיהם וסביבתם הלשונית של המחברים עשויה לעתים להיות מכריעה בהבנת תופעות בלשונם. להלן מובאת ביוגרפיה קצרה על כל אחד מעשרת המחברים¹⁴.

נודע ביהודה

רבי יחזקאל בן יהודה לנדא, הוא בעל הנודע ביהודה, נולד בשנת ה"א תע"ג (1713) בפולין, שם למד ואף כיהן ברבנות. בשנת ה"א תק"ג (1743) נקרא לשמש רב לקהילת פראג ולכל קהילות בוקמיה. ישיבתו בפראג הייתה למרכז תורה גדול, ומכל קצות אירופה פנו אליו בשאלות הלכה. תשובותיו הרבות פורסמו בספרו נודע ביהודה (שני חלקים), וחיידושו לשי"ס – בשם צליח (ציון לנפש חיה). חשיבות רבה נודעה אף לפירושו דגול מרבבה לשלחן ערוך. בניו, צאצאיו ותלמידיו נשאו משרות רבנות חשובות ברחבי אירופה. הוא נפטר בשנת ה"א תקנ"ג (1793).

13. עקב ההסתיעות בפרוייקט השו"ת משמשות אותנו המהדורות, שמהן הוזן המחשב. לאחר פרטיו של כל חיבור הבאנו (בסוגריים רבועים) את המקום ואת הזמן של חיי המחבר. בסופו של כל מקור צוין הקיצור שלו, כפי שנוהג במאמרו (הקיצור נבנה מראשי התבות של שם החיבור או מחלק של שמו).
14. ביוגרפיה זו לקוחה מפרוייקט השו"ת, ומובאת כאן כלשונה.

חוט המשולש

הספר שר"ת חוט המשולש הוא פרי עבודתם של שלושה רבנים משיבות וולוז'ין (עיין קהלת ד', יב). מחברו של חלק א' הוא רבי חיים בן יצחק מוולוז'ין, שנולד בשנת ה"א תק"ט (1749) בוולוז'ין, ליטא, ושם נפטר בשנת ה"א תקפ"א (1821). ר' חיים למד אצל בעל השאגת אריה, אך כרבו המובהק יש לראות את ר' אליהו, הגאון מוילנא. הישיבה שהקים – ישיבת וולוז'ין, נחשבה לאם הישיבות בעת החדשה. מתיבוריו השתמרו בידינו אך שניים: נפש החיים – במחשבת ישראל, ורוח החיים – פירושו לפרקי אבות.

תשובה מאהבה

רבי אלעזר פלקלס נולד בפראג בשנת ה"א תקי"ד (1754) ונפטר שם בשנת ה"א תקפ"ו (1826). הוא היה תלמידו המובהק של ר' יחזקאל לנדא, בעל הנודע ביהודה, ושימש כדיין בבית דינו של הנודב"י בפראג. לאחר פטירת רבו, מילא ר' אלעזר את מקומו כרב העיר. הוא היה מפורסם כדרשן וכראש ישיבה. תשובותיו בהלכה זכו לתפוצה רבה, וראו אור בספרו תשובה מאהבה.

רבי עקיבא איגר

רבי עקיבא בן משה גינז איגר נולד באייזנשטט בשנת ה"א תקכ"א (1761). בשנת ה"א תקע"ד (1814) הוא הוכתר כרבה של העיר פוזן תוך התנגדות קשה של אנשי הרפורם, אשר ראו בו איש האורתודוקסיה. חתנו היה החת"ם סופר המפורסם. הוא התפרסם בגלל גאונו ותריפותו בלימוד התלמוד, והערותיו נלמדות עד עצם היום הזה בעין רב בכל הישיבות. תשובותיו בהלכה משמשות כמקור חשוב בהלכה בדורות האחרונים. הוא נפטר בשנת ה"א תקצ"ז (1837).

חתם סופר

רבי משה סופר (שרייבר), החת"ם (חידושי תורה משה) סופר, נולד בפרנקפורט דמיין בשנת ה"א תקכ"ב (1762) ונפטר בפרשבורג בשנת ה"א תקצ"ט (1839). הוא נחשב לאביה הרוחני של יהדות הונגריה בעת החדשה. בשנת ה"א תקס"ו (1806) נתמנה לרב העיר פרשבורג שבמורביה (צ'כיה של היום), והוכר כגדול דורו. חידושיו לגמרא, דרשותיו ובמיוחד תשובותיו הנציחו את זכרו לדורות. צאצאיו ישבו על כסא הרבנות בהונגריה, באוסטריה ובפולניה. הוא לתם קשות – ובהצלחה – בתנועת הרפורמים, ועודד את הישוב בארץ ישראל.

מהרש"ם

רבי שלום מרדכי הכהן שבדרון, המהרש"ם, נולד בשנת ה"א תקצ"ב (1835) באזור גליציה שבפולין ושם נפטר בשנת ה"א תרע"א (1911). הוא נחשב לגדול הדור בהלכה. שמו התפרסם בכל קהילות ישראל באירופה ובאמריקה, ואליו פנו רבים בשאלות להכרעתו הבלעדית. בקיאותו הגדולה בכל ספרות הש"ס והפוסקים באה לידי ביטוי בדיוניו בבעיות השעה, אשר הובאו בפניו. ענייני טכנולוגיה ותעשייה מודרנית, שינויים בחברה היהודית – הסממנים של עידן המאה ה־20 – מצויים ומתוארים בתשובותיו הרבות. לאחר פטירתו של ר' יצחק אלחנן ספקטור מקובנה נחשב המהרש"ם פוסק הדור.

חיים שאל

רבי חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), צאצא למשפחה מפוארת, אשר מקורה בקשטיליה ובמרוקו, נולד בשנת ה"א תפ"ד (1724) בירושלים. ביהדות המזרח ובאיטליה, נחשב החיד"א כגדול רבני הדור. אישיותו היתה רבגונית – פוסק ומקובל, איש תלמוד והלכה, ביבליוגרף, עסקן ציבורי ומחבר פורה להפליא. הוא נסע הרבה בעולם, והשאיר רישומיו מנסיעותיו הרבות

והארוכות בכתובים. לרגל שליחות היישוב בארץ ישראל הוא יצא לחוץ לארץ כשדי"ר (שלוחא דרבנן) פעמים מספר וביקר במצרים, בצפון אפריקה וברוב ארצות אירופה. בין ספריו המרובים מצויים תשובותיו הרבות, פירושו לתנ"ך ולתלמוד, קבלה, יומני הנסיעות ועוד ועוד. הוא נפטר בשנת ה"א תקס"ו (1806) בליוורנו, שם שימש ברבנות. בשנת ה"א תשי"ב (1960), הועלה ארונו ארצה ונטמן בבית הקברות שבהר המנוחות.

משפטים ישרים

רבי רפאל בן מרדכי ברדוגו נולד בשנת ה"א תק"ז ונפטר בתשרי ה"א תקפ"ב (1747-1812) בעיר מכנאס שבמרוקו, ושם כיהן ברבנות ונחשב בתקופתו מגדולי הפוסקים שבמרוקו. ר' רפאל שימש גם במנהיגות הקהילה, תיקן תקנות וחבר ספרים בתחומים שונים ביהדות, חלקם בדפוס וחלקם עדיין בכתב יד. בספרו שו"ת משפטים ישרים, שנדפס דווקא בקראקא שבפולין (ה"א תרנ"א – 1891), חומר רב על פסיקת ההלכה במרוקו.

ויקרא אברהם

רבי אברהם חיים בן מסעוד חי אדדי, אחד מגדולי הפוסקים אשר בלוב, נולד בטריפולי אשר בלוב בשנת ה"א תקס"א (1801), ובשנת ה"א תקע"ח (1818) עלה עם כל משפחתו לצפת, ושם למד. מאוחר יותר הוא יצא לגולה בשליחות הישוב הצפתי. בשנת ה"א תקצ"ז (1837), לאחר שנודע לו על רעידת האדמה הגדולה בצפת בשנה ההיא שהחריבה את העיר, הוא חזר לטריפולי ושם שימש רב, אב בית דין וראש ישיבה. ר' אברהם חזר לצפת בשנת ה"א תרכ"ה (1865), ושם נפטר בשנת ה"א תרל"ד (1874). בספריו הרבים חומר רב על ההווי והמנהגים של לוב וגם של צפת. תשובותיו התפרסמו בספרו ויקרא אברהם, שנדפס, כספרים אחרים של רבני צפון אפריקה, בעיר ליוורנו שבאיטליה.

זבחי צדק

רבי עבדאללה בן אברהם סומך, יליד בגדד בשנת ה"א תקע"ג (1813), ניסה את ידו במסחר והעשיר. ברם, נפשו חשקה בתורה והוא עזב את המסחר, עבר להרביץ תורה בישיבה, ויסד את בית המדרש זילכה המפורסם. הוא נפטר במגיפה בבגדד בשנת ה"א תרנ"ט (1889). ר' עבדאללה נחשב כפוסק גדול לעדה הבבלית, ותשובותיו נדפסו בספר זבחי צדק.

העובדות

בארבעה מן החיבורים הנבדקים (חה, עא, חש, וא) לא מצאנו אף שאילה אחת. אפשר שממצא זה מלמד, שמחברים אלה נוטים להימנע משאלות מלים מן הלעז. אפשרות זו תוכל להיאמר בלשון ודאי רק משייבדקו החיבורים במלואם. בששת החיבורים הנותרים אלו הן השאלות¹⁵:

15. מראי מקום, שלא צוין בהם ד"ה, כוללים באותו סימן רק פסקה אחת. בצדו של כל מונח לועזי ניתן (בסוגריים רבועים) משמעו. בקביעת משמעי המונחים נסתייעתי בפירוש המובא בגוף הטקסט ע"י פרויקט השו"ת (בחלק מן המקרים) ובמילונים שונים (אידיש, פולנית, לדינו, ערבית, ספרדית). אף סיעני ברוב טוב הרב יוסף עמאר מן המכון לחקר המזרח באוניברסיטת בראילן, ותודותיי נתוות לו.

- 1) **פאטשעזא** [=כסא לנשיאת אדם המוגבל בהליכה] – אם דרעזין מוקף חומה ויש שם עירוב באופן שאין איסור הוצאה שם בכל העיר מותר לישא בפאטשעזא¹⁶ אפילו למי שאין רבים צריכין לו (נב, אי"ח, סי' יא).
- 2) **קונקארדאנסיאש** [=קונקורדנציה] – ובקונקארדאנסיאש בסופו שהוא על דניאל ועזרא באות הכי"ף וזה לשונו כנס כנמא שפירושו כאשר נאמר (נב, אי"ח, סי' ב).
- 3) **שפירטוס** [=ספירט, כוהל] – על דבר התפילין שבא לשם סופר אחד ועושה הבתים נאים ומהודרים. אמנם מעשיהם ע"י טיח אשר מטיח טיחה עבה של עור הבתים ואח"כ באיזה שפירטוס ומתוך כך המה שחורים בתכלית ההידור מצהירים ומזהירים (נב, אי"ח, סי' א, ד"ה ראיתי).

תמ

- 4) **ריי"ם** [=חרוז] – אמנם נסתפקתי אם אף בימי תנאים ואמוראי הי' עושי השירי¹⁷ מלשון עברי בחרוזי שקורין ריי"ם (תמ, סי' א, ז).

חס¹⁸

- 5) **(אקצעפטירטער) וועכסעל** [=שטר (קבלה)] – ואופן נוסח הח"כ¹⁹ השני מסך הפחות הי' כנוסח אקצעפטירטער וועכסעל שהוראת נוסחתו הוא שהמלוה חותם עצמו ומבקש מהלוה שיחתום עצמו על התחייבות סך כך וכך וחותם הלוה ג"כ (חס, ח"מ, סי' ו, ד"ה יקרתו).
- 6) **מינוט** [=דקה, רגע] – ומ"מ הוא ליפמאן הביט אחריו כמה מינוטין (חס, ח"מ, סי' ה, ד"ה ועוד הבחור).
- 7) **פראשיקאל** [=פרוטוקול] – לא לדון בין אדם לחברו רק לקבל דברי העדים ולהעלותם בפראטיקאל שלהם שיהיה שמור ליום מועד למזכרת בעלמא (חס, ח"מ, סי' ג, ד"ה הנה).

שמ

- 8) **גאממע** [=גומי] – בסתימת המגופה של עץ לבד אין די לעכב המים שלא יצאו לאשר עץ בעץ אינו מתהדק יפה ולכן ירצו לחפות המגופה בחתיכת גאממע חדשה (שמ, א, סי' ב, ד"ה והנה עוד).
- 9) **גימיינדע**²⁰ [=עירייה] – שהרי כל טענתו שבידו להעריך משפטו נגד הגימיינדע וישג רשיון לבנות שם (שמ, א, סי' ה, ד"ה ונשוב).

16. מלה זו באה תחילה בדברי השואל: "כשהייתי בעיר דרעזין ראיתי שנוהגין להקל ולצאת בשבת בכסא הנקרא פאטשעזא ושטוענין אותו נכרים בין ידיהם".

17. צריך להיות, כנראה, "השירים" (או: "השירי").

18. נוסף למלים מ-חס שהובאו כאן ראוי לציין את "דייטש". לא כללנוה בין מלות חס משום שהיא באה בדברי השואל: "ועשה צוואה לפני עדים ישראל בכתב דייטש [=גרמנית] כחק המדינה" (חס, ח"מ, סי' ג, ד"ה מכתב).

19. =חילוף כתב. כך נקרא, בחלק מספרות השו"ת, שטר חוב. והמילונים אינם מביאים צירוף זה.

20. וזו מופיעה פעם נוספת באותו ד"ה, וללא יו"ד בתר הגימ"ל: "גימיינדע".

- 23) אנגליז [=אנגלית] — דזה הרופא אינו כותב כתיבה אשורית אלא כותב כתב אנגליז (זץ, סיי יח, ד"ה תשובה).
- 24) גארי³⁰ [=אופניים³¹] — זה ידוע שלרכוב בל גארי בשבת הוא איסורו מדרבן (זץ, סיי יח, ד"ה תשובה זה).
- 25) יוביר [=פטרוסיליה³²] — ומשו"ה [=ומשום הכי] התיר הר' מא"מר ז"ל לחתוך ירק הנקרא יוביר דק דק לסעודת שחרית (זץ, סיי כ, ד"ה תשובה).
- 26) כ'רווע³³ [=שמן קיק] — ופ"י הרמב"ם ז"ל בפ"י המשניות שהוא שמן הנקרא כ'רווע בערבי³⁴ (זץ, סיי יז, ד"ה תשובה).
- 27) מבר'ד³⁵ [=משחז] — והא דנקרעין מחמת הדוחק והנקישה בדפוס וכן מחמת התיקון במבר'ד שקורין בערבי הם מתקלקלים ומתנקבים מי שם פה לומר דיש בהם פקפוק ח"ו (זץ, סיי י, ד"ה תשובה).

ניתוח העובדות ומסקנות

משתי בחינות ייבחרן השימוש בשאלות לועזיות: מבחינת דרך שילובן ומבחינת סימון.

- א. שילובה של המלה הלועזית בקונטקסט עברי נעשה אפוא בשני אופנים³⁶:
- 1) המונח הלועזי משולב בקונטקסט העברי בתיווכה של "שקורין" או "הנקרא", כגון: "בחרוזי [=בחרוזים] שקורין ריי"ם" (דוגמה 4 לעיל). אופן זה נקט ע"י מחברים אלה:
- תמ — בדוגמה שהבאנו, "ריי"ם", הוא משתמש ב"שקורין". מאחר שזו השאלה היחידה של תמ בקורפוס הנבדק, אין בה כדי ללמדנו אם תמ נוקט את "שקורין" דרך קבע.

30. שם זה בא באותו ד"ה שלוש פעמים, והן מוסבות לשאלה, שאף בה הופיע השם. בשאלה נכתב "גארי", ובתשובה "גארי" (הגרש שקול כאן כגרשיים). נראה שמקומו של הגרש נשתנה אך במקרה.
31. על המשמע המדויק נוכל לעמוד מתוך דברי שאלה שמביא ר' יוסף חיים בן אליהו אל-חכם [עירק, המאה ה-19]: "נשאלתי מאת היקר המשכיל סיי מאיר צאלח נר"ו בעיר במב"י [=בומבין נמצא קרון שקורין גארי שקבוע בו שני גלגלים ואינם מושכין אותו בהמות ולא בני אדם, אלא הוא מהלך מאליו על ידי אדם היושב בו, שדוחה את הגלגלים ברגליו, ורצינו לדעת אם מותר לרכוב בזה בגארי בשבת ויו"ט או לאו" (שו"ת רב פעלים, א, א"ח, סיי כה, ד"ה שאלה).
32. יוביר נקרא גם פירצימבוליו, וזאת ע"פ ר' מרדכי כרמי [איטליה, המאה ה-18], שמתייבירו, מאמר מרדכי, מביא כאן שו"ת זבחי צדק: "וכן נוהגים לחתוך ירק הנקרא יוביר (דהיינו פ"ירצימבולו) דק דק בסעודת שחרית" (מאמר מרדכי, א"ח, סיי שכא, ז).
33. שם זה בא כאן בדברי השואל ובתשובתו של זץ.
34. ציטוט מפ"י המשניות לרמב"ם (דפוס) לשבת ב, א, ד"ה ולא בשמן קיק: "הם זרועי עשב שמנים ונקראים בערבי כרו"ע".
35. שם זה מופיע תחילה בדברי השואל: "מתקנים אותו בכלי בעל פיפיות שקורין אותו בערבי מבר'ד מכח זה נעשה בהם קרעים או נקבים".
36. על שני אופנים אלה בחיבורי שו"ת אשכנזיים ראה: נובל (לעיל הערה 9), הערה 1; שפירא (לעיל הערה 3), עמ' 211-212.

זץ – ב"מבריד" (דוגמה 27) הוא מציין "שקורין בערביי". ומאחר ששאל מלים לועזיות אחרות, ששיבצן בדבריו ללא "שקורין" ("אינשלאידה", "אנגליז", "גאיריי"³⁷), נמצאו אומרים, כי זץ לעתים נזקק ל"שקורין" ולעתים מטמיע את השאילה באופן שלם.

נב – בהשתמשו ב"פאטשעזא" (דוגמה 1), אמנם אין הוא מוסיף לה "שקורין", אך בהביאו אותה לראשונה בתוך הציטטה של דברי השואל, היא באה כשלפניה "הנקרא". אפשר שמסיבה זו לא ציין נב את "הנקרא" (או "שקורין") בדבריו שלו, דברי תשובתו. מ"מ, שאילותיו האחרות של נב שמצאנון בקורפוס – "קונקארדאנסיאש" (דוג' 2) ו"שפירטוס" (דוג' 3) – ללא "שקורין" (או "הנקרא") הן באו.

אם משתמש נב ב"שקורין" במלה מעין "פאטשעזא", ורק "הנקרא" של השואל מנעו מכך³⁸, אפשר שמתגלה כאן, ב-נב וב-זץ, הירארכיה של שאילות: בשאילות שטרם "התאזרחו" בעברית של תקופתם הם משתמשים ב"שקורין", אך באלה שקיימות מקדמת דנא (או שהכותב חש בשגירותן בלשון העברית) אין "שקורין" אתן. וכך אצל נב "פאטשעזא" מצד אחד, ומצד שני – "קונקארדאנסיאש" ו"שפירטוס"; ואצל זץ: "מבריד" מצד אחד, ומצד שני – "אינשלאידה", "אנגליז", "גאיריי".

בדיקת תפוצתן של 7 מלים אלה (3 של נב, 4 של זץ) בספרות השו"ת כולה מלמדת, שאכן כך הוא. "פאטשעזא" ו"מבריד" נדירות ביותר, ואילו 5 האחרות הן בנות שימוש רחב. וכך היא תפוצתן:

פאטשעזא – בספרות השו"ת כולה מצאנוה רק ב-נב: שני המופעים דידן (דוגמה 1 וההערה המתייחסת אליה) ומופע אחד נוסף³⁹ (נב, מהד' תניינא, א"ת, ס"י כח, ד"ה מכתבו), ואין הוא אלא אפניה למופע דידן.

קונקארדאנסיאש – באה בעשרות מופעים, בחיבורים אלה: נב, תמ, חס, "שרידי אש", "היכל יצחק". כתיביה שונים: קאנקארדנסיאש, קונקארדאנסיין, קונקורדאנציא, קונקורדאנצין, קונקורדנציה (והכתיב דידן).

שפירטוס – באה במאות מופעים, בחיבורים רבים, ובכתיבים שונים: איספירטון, אשפירטון, ספירט, ספירטיין, ספירטוס, שפורטיס, שפירט, שפירטון, שפירטוס, שפירטוס⁴⁰, שפריט, שפירטיס, שפירטעס.

מבריד – בספרות השו"ת כולה רק פעמיים היא באה, ושתייהן הן המופעים דידן (דוגמה 27 וההערה המתייחסת אליה).

אינשלאידה – נוסף למופע דידן, היא באה 1 בשו"ת גינת ורדים ו-7 בשו"ת חיים ביד⁴¹. שניים הם כתיביה שם: אינסאלאדה וראינסאלאדיה.

אנגליז – נוסף למופע דידן היא באה 16 x: 1 בשו"ת שופריה דיעקב⁴², 12 x בשו"ת

37. מ"יובירי" (דוגמה 25) ומ"כירוע" (דוגמה 26) אין ללמוד, כי אין מדברי זץ, והביאן כציטוט.
38. ושאילות אלה ושכמותן ראויות להיבדק ב-נב במלואו וכן בספרות השו"ת כולה. ובדיקה שכזו עשויה להביאנו לכדי נקיטת לשון ודאי בענייננו.
39. וכאן נשתנה הכתיב במעט, "פאטשעזע".
40. ובכתיב כזה היא באה גם אצל שפירא (הערה 3 לעיל), עמ' 213.
41. ראה גם הערה 29 לעיל.
42. מחברו הוא ר' יעקב בן יקותיאל בירדוגו [מרוקו, המאה ה-19]. הכתיב בתר האליף מלא יו"ד.

חיים ביד⁴³, 3 × בשו"ת רב פעלים⁴⁴.

גא'די – נוסף ל-4 המופעים בידן, היא באה 25 × בשו"ת רב פעלים⁴⁵.
2) המונח הלועזי משולב בקונטקסט העברי שילוב מלא, דהיינו: ללא תיווכה של מלת ביאור כלשהי, כגון: "שקורין". אופן זה ננקט ע"י מתבררים אלה: חס, שמ, מש. נב רזץ נוהגים כן רק בחלק משאילותיהם (כפי שהראינו בסעיף הקודם).

קשה לקבוע, בהסתמך על ממצאים אלה בלבד, אם "שקורין" (ודומותיה) משמשת התנצלות למשתמשים בה, ומלה זו מלמדת שדבקותם של אלה בפוריזם עברי רבה יותר משל אלה שהטמיעו את המונח הטמעה מלאה⁴⁶.

ב. גם כתיבו של המונח הלועזי השאול שתי דרכים נהגו בו: יש שגירשוהו (=סימנו בו גרשיים⁴⁷) – כך נהגו תמר רזץ – ויש שלא הוסיפו על אותיותיו דבר – כך נהגו: נב, חס, שמ רמש, ואף זץ נהג כן במלה אחת ("אנגליז"), מתוך 6 מלים שאולות שיש בו. נראה, כי הוספת הגרשיים אין היא מלמדת דבר, ויש אולי לייחס לה משמעות רק אצל זץ, שכן הוא נוהג לסמן גרשיים, אך יש שהוא מוותר עליהן. מלה שנשתגרה אצלו ביותר אין הוא מסמן בה גרשיים. לפי זה, "אנגליז" ניצבת אצלו מן העבר האחד, וכל יתר המלים מן העבר השני.

שתי הבחינות שעשינו מלמדות, כי שאילותיו הלועזיות של זץ יש בהן 3 דרגות:
1) מלים שנשתגרו ביותר, ואלה באות ללא "שקורין" (ודומותיה) וללא גרשיים. לקטגוריה זו שייכת רק "אנגליז".
2) מלים שנשתגרו אצלו, ולמרות שגירותן זרותן ניכרת, ואלה באות ללא "שקורין" (ודומותיה) אך בגרשיים. בקטגוריה זו נכללות "אינשלאידה" ו"גא'רי".
3) מלים שזרותן מובהקת ביותר, ואלה באות עם "שקורין" ובגרשיים. לקטגוריה זו שייכת רק "מבריד".
מסקנה זו עולה מן הקורפוס שבדקנו, ולתימוכין היא צריכה מן החיבור השלם⁴⁸.

43. מחברו הוא ר' חיים פאלאגי (תורכיה, המאה ה-19). הכתיב בתר האליף מלא יו"ד.
44. מחברו הוא ר' יוסף חיים בן אליהו אל-חכם (עירק, המאה ה-19). מופע אחד מן השלושה בא בתוספת יו"ד, "אנגליז" (רב פעלים, ד, אי"ת, ס"י כו).
45. ראה ההערה הקודמת.
46. וראה נובל (הערה 9 לעיל), הערה 1.
47. הגרשיים לא תמיד הם באים בסמוך לאות האחרונה, ויש שהם מסומנים בגרש אחד בלבד (תחת גרשיים).
48. אף ראוי היה לבדוק את השאילות שהבאנו כאן מבחינות נוספות ולהשיב על שאלות אלה: א) כל שאילה – מיהו שחוללה בספרות השו"ת? ב) כותב התשובות בן המאה ה-19 – האם עמדה לרשותו אלטרנטיבה לקסיקאלית עברית? ובע"ה נשיב על כך בעתיד.